

Заявка для участі у роботі круглого столу

Олексенко Володимир Павлович

- доктор філологічних наук
- професор
- декан факультету філології та журналістики, завідувач кафедри журналістики
- Проблема синкретизму семантико-синтаксичних відношень у сучасному мовознавстві
- ageyenko@ksu.ks.ua
- 0552490086 (робочий), 0506525558 (мобільний)
- Публікація матеріалів

ОЛЕКСЕНКО В.П.

декан факультету філології та журналістики, завідувач кафедри журналістики, Херсонський державний університет

ПРОБЛЕМА СИНКРЕТИЗМУ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Здійснюючи семантико-синтаксичний аналіз мовного матеріалу, виявляємо чималу кількість синкретичних утворень, що не допускають однозначної кваліфікації і не вкладаються в традиційні класифікаційні схеми. Найчастіше їх позначають термінами «перехідні явища», «синкретичні», «контамінаційні», «гібридні», «проміжні» тощо [1, с.83; 4, с.24 та ін.].

Перехідні явища є складним поєднанням різнохарактерних утворень, що виникли як унаслідок трансформаційних процесів, так і в результаті відображення проміжних, синкретичних фактів, характерних для системи мови у синхронному аспекті. В.В.Бабайцева серед перехідних явищ виділяє два типи: трансформаційні (діахронні перетворення) і контамінаційні (периферійні, проміжні, синкретичні, гібридні). Перехідні явища, таким чином, утворюють систему сполучних ланок як діахронного, так і синхронного характеру [1; с.5]. У морфології та синтаксисі вони мають місце у тих випадках, коли між членами опозиції є перехідна зона і явища, що входять у перехідні зони, характеризуються синкретизмом властивостей.

Синкретизм (від грецького *synkretos* - поєднання) властивий

усім рівням мови і мовлення, однак у кожному з них має свої особливості. Синкретизм у граматиці - це «поєднання (синтез) диференційних структурних і семантичних ознак одиниць мови (деяких розрядів слів, значень, речень, членів речення тощо), протиставлених одна одній і поєднаних між собою явищами перехідності» [7; с.446].

Цей синтез може бути як у плані змісту (значення мовних одиниць), так і в плані вираження (спосіб вираження, вид зв'язку, характер залежності), а також у плані змісту і в плані вираження одночасно [11; с.41]. Безпосереднім поштовхом до синкретизму є звичайно зрушення у співвідношенні форми і змісту.

На думку В.І.Кодухова, синкретизм - це поєднання семантичних ознак (план змісту) [5; с.87], а Є.Кржижкова вважає синкретизмом поєднання ознак структури (план форми) [6; С.34]. На думку К.Г. Городенської, відношення перехідності (синкретичності) між синтаксичними одиницями різного рангу зумовлені здатністю одиниць вищого рангу трансформуватися в одиниці нижчого рангу [3; с.25]. Л.Д.Чеснокова в основі появи синкретизму вбачає явище так званих «вторинних синтаксичних функцій», при якому категоріальне і синтаксичне значення слів не збігаються. Функціонування слів у вторинній функції може привести, по-перше, до зміни категорійного значення, що свідчить про перехід в іншу частину мови (наприклад, уживання прислівника у ролі головного члена односкладного речення веде до зміни його категорійного значення - він переходить у розряд слів категорії стану), а по-друге - до якісної зміни самих синтаксичних функцій, до появи нових, синкретичних функцій [11; с.41].

Ця особливість є досить суттєвою і при розгляді синкретичних семантико-синтаксичних відношень (ССВ), оскільки характер ССВ між членами речення і компонентами словосполучень визначається функцією граматично (чи семантично) залежного елемента цих синтаксичних одиниць.

Однією з передумов розвитку синкретичних відношень є потреба у вираженні синкретичної семантики, багатшої, ніж семантика типових ССВ. Лише типовими відношеннями (предикативними, атрибутивними, об'єктними, обставинними, апозитивними тощо) не можна передати багатство відтінків у значенні, оскільки не завжди однозначними є самі мовні засоби, які

маніфестують найскладніші відношення між денотатами дійсності. «Двоїстість семантичної якості синкретичного компонента утворюється в результаті специфічної взаємодії семантики форми і лексичної семантики наповнювача форми, яка характеризується різноспрямованістю різних семантик» [2; с.70]. Тому, аналізуючи синкретичні ССВ, слід розрізняти значеннєвий синкретизм ССВ і функційний синкретизм засобів вираження цих відношень. Синкретизм плану змісту звичайно підтримується синкретизмом плану вираження, оскільки синтезовані властивості мають відповідне оформлення. При характеристиці конструкцій із синкретичними ССВ найкращим технічним прийомом є застосування слів, що позначають відношення в найбільш чистому й узагальненому вигляді, - питальних займенників. Оскільки синтаксичне значення залежної словоформи виражається за рахунок її поєднання з іншими словами, то питальний займенник вибирається або під впливом лексико-граматичного значення і морфологічних особливостей: *Я тільки заходив на роботу, підтісував якісь папірці та переховувався від дзвінків своїх тимчасових приятелів* (8; с.59) - *переховувався* від чого? *від дзвінків*, або під впливом синтаксичного значення без урахування лексико-граматичного значення і морфологічних особливостей: *переховувався* чому? *від дзвінків*. Практично можливі обидва запитання, які для аналізованої конструкції є уточнювальними, а їх наявність зумовлена тим, що одне з них нечітко відтворює характер ССВ і тому потребує конкретизації іншим (або іншими).

Як зазначає Л.Д.Чеснокова, «запитання, вибране під впливом лексико-граматичного чинника, виразно не розкриває специфіки синтаксичних відношень, які передаються цією словоформою, тому виникає необхідність шукати таке запитання, яке більш точно вказувало б на значення синтаксичних відношень, через це використовується друге запитання..., яке, в свою чергу, характеризує тільки одну сторону - синтаксичне значення словоформи» [10; с.7].

Таким чином, можливість постановки двох або більше запитань до однієї словоформи зумовлена впливом різних показників цієї словоформи - лексико-граматичного і синтаксичного значень. Тому репрезентовані синкретичними конструкціями ССВ слід кваліфікувати не як окремі відношення

(наприклад, об'єктні й обставинні), а як одне - синкретичні об'єктно-обставинні ССВ.

У синхронному плані синкретизм ССВ, як і синкретизм членів речення (формальних виразників ССВ у поверхневій структурі), може бути зумовлений такими чинниками:

1. Синкретичним категорійним значенням опорного компонента.

Наприклад, у словосполученні *існування на землі* (див. речення *Вона була людиною надто обдарованою, натура із тих, хто у творенні... знаходив сенс свого існування на землі* (8; с. 12)) головне слово - іменник дієслівного походження - синтезує предметність і дію. Загальна іменникова властивість (назва предмета) визначає його потребу в атрибутивному поширювачі, а загальна дієслівна властивість (дія) — потребу в обставинному компоненті. Тому залежна словоформа поєднує в собі атрибутивно-обставинне значення, що реалізується у словосполученні і зумовлюється синкретизмом категорійного значення опорного компонента.

На формально-синтаксичному рівні прийменниково-відмінкова конструкція *на землі* кваліфікується як синкретичний другорядний член речення з атрибутивно-обставинним значенням.

2. Невідповідністю змісту і форми сполучуваних елементів, що найчастіше спостерігається в тих випадках, коли лексичне значення словоформи відповідає одному типу відношень, а форма - іншому.

Так, для прийменниково-відмінкових конструкцій функція обставини є вторинною, тому більшість зворотів, крім набутого обставинного, зберігають і об'єктне значення. Наприклад, у реченні *їй (Лізі) і в голову не приходило, що найбільше я мучуся саме через неї, через її незбагненну й недосяжну любов* (8; с.57) звороти *через неї, через любов* поєднують обставинне значення причини й об'єктне. Лексичне значення залежної словоформи відповідає обставинним ССВ, оскільки прийменниково-відмінкова конструкція "через + знах. відм." є типовою для вираження каузального значення причини-перешкоди. Крім того, опорний компонент дієслово *мучуся* передбачає наявність причинового поширювача. Форма ж вираження - іменник з прийменником - відповідає об'єктним ССВ, причому в сполученні *через неї (Лізу)* об'єктне значення переважає над каузальним, що пояснюється

конкретною семантикою іменника (назва особи).

3. Подвійними синтаксичними зв'язками.

Синкретичні відношення можуть виникати між компонентами з двобічною причленною залежністю, коли словоформа підпорядковується не одному, а двом елементам, тому такі ССВ виділяються на рівні простого речення, а не в межах словосполучення.

Наприклад, у реченні *Макс сидів на лікарняному, Жанна взяла відпустку за власний рахунок, і вони безтурботно витрачали гроші* (8; с.67) прийменниково-відмінковий зворот *за власний рахунок* перебуває у залежності від іменника *відпустку* (*відпустку яку? за власний рахунок*) і від дієслова *взяла* (*взяла як? за власний рахунок*), що й породжує синкретизм атрибутивного й обставинного значень.

4. Еліпсисом дієслівної форми.

Поява такого типу ССВ зумовлена двома причинами: бажанням уникнути дублювання компонентів або відсутністю потреби давати повну назву суспільної реалії. У результаті явища еліпсису частина, що залишилася, бере на себе функції опущеної, зберігаючи і свою первинну функцію. Таким чином, у словоформі поєднується старе значення з новим, яке з'явилося завдяки виникненню нових ССВ між компонентами.

Наприклад, у реченні *Наша з Лізою зустріч через вісімнадцять років після тієї «подорожі» знову почалася для мене з червоного вогника, що засліпив мені очі* (8; с.98) прийменниково-відмінковий зворот *через вісімнадцять років після тієї «подорожі»*, перебуваючи в залежності від іменника *зустріч*, виражає атрибутивне значення, що зумовлене його присубстантивною позицією. Таке словосполучення є вторинним, утворилося воно при накладанні двох речень: *Зустріч...почалася для мене з червоного вогника...* + *Зустріч... відбулася через вісімнадцять років після тієї подорожі*. У вихідному реченні, де прийменниково-відмінкова конструкція стояла у придієслівній позиції, мали місце обставинні (темпоральні) відношення (*відбулася коли? через вісімнадцять років після тієї «подорожі»*). При накладанні двох речень присудок другого речення редукувався через свою необов'язковість, оскільки він означає загальновідомий факт, і в результаті цього утворилися синкретичні атрибутивно-обставинні ССВ.

На формально-граматичному рівні структурний компонент *через вісімнадцять років після тієї «подорожі»* можна кваліфікувати як синкретичний другорядний член речення з атрибутивно-обставинним значенням.

5. Невідповідністю змісту і форми залежного компонента його позиції у синтаксичній структурі речення.

В іменникових словосполученнях, залежний компонент яких виражений прийменниково-відмінковою конструкцією або прислівником, наявність атрибутивного значення пояснюється присубстантивною позицією названих елементів, хоча форма їх вираження і семантика відповідає іншому типу ССВ — обставинним.

«Заміщення іменниками чи прислівниками незвичних для цих частин мови субпозицій, утворених іменниками, сприяють утворенню нового, атрибутивного відношення» [4; с.54], яке має похідний, вторинний характер і поєднує формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні ознаки [2; с. 33].

Так, у реченні *Дивовижне й водночас незрозуміле враження справив той червоний вогник у її руці* (8; с.8) прийменниково-відмінкова конструкція *у її руці* внаслідок зміни позиції з придієслівної (у первинному словосполученні *червоний вогник знаходився у її руці*) у присубстантивну набуває додаткового атрибутивного значення, хоча за семантикою і формою вираження передає обставинні ССВ місця дії (зважаючи на конкретне значення іменника *руці*, в аналізованій конструкції має місце і додатковий об'єктний відтінок, що пояснюється лексико-граматичними особливостями залежної словоформи).

У реченні *Дорога ліворуч була наглухо закрита густими чагарниками* (8; с. 12) прислівник *ліворуч*, потрапивши у нетипову для нього присубстантивну позицію, виступає також атрибутивно-обставинним поширювачем, що зумовлене невідповідністю змісту і форми залежного компонента (прислівник обставинний місця) його позиції у синтаксичній структурі речення.

6. Лексико-граматичними особливостями поєднаних слів (семантичні класи іменників та дієслів, валентні властивості дієслів тощо).

У реченні *Раніше Ліка б ніколи не наважилася на таке, але зараз вона виліплювала на полотні щось фантасмагоричне* (8; с.166) прийменниково-відмінковий зворот *на полотні* має синкретичне об'єктно-обставинне значення місця дії. Наявність

об'єктного відтінку пояснюється семантикою залежного компонента - іменника на позначення конкретного предмета, а обставинного - валентними властивостями опорного дієслова, що передбачає наявність просторового поширювача. Лексико-граматичними особливостями поєднаних компонентів (зокрема семантикою дієслова) пояснюється наявність об'єктного чи обставинного значення у конструкціях із так званим дуплексивом (членом речення, який характеризується одночасною подвійною залежністю від імені та дієслова і називає ознаку предмета, що проявляється одночасно з дією, та саму дію) [12; с.41].

Так, у реченні *Всі вважали Єлизавету Тенецьку мало не янголом з небес* (8; с.46) між компонентами з двобічною залежністю мають місце атрибутивно-об'єктні ССВ (*вважали* ким?, *Єлизавету Тенецьку* якою? *мало не янголом*), оскільки дієслово *вважати* потребує об'єктного поширювача. При дієсловах *називати, прозивати, обзивати, охрестити* тощо, якщо дія спрямована не на самого себе, а на іншу особу чи предмет, залежна словоформа має обставинне значення, наприклад: *В інституті Ліку прозвали Рудою Лисицею через яскраве сонячне волосся та зелені очі* (8; с.161) (*прозвали* як?, *її* якою? *Рудою Лисицею*).

7. Синкретизмом прийменника.

Синкретичне значення окремих конструкцій, зокрема з об'єктно-причинним значенням, зумовлюється, крім інших чинників, ще й синкретизмом самого прийменника, оскільки жоден із первинних прийменників «не є виключно причинним... спеціалізованим прийменником» [9; с.10], а поряд з каузальним передає просторові, часові, об'єктні тощо значення. «Вторинні прийменники, хоч і не використовуються для вираження різних ССВ, також не є однозначними, а можуть об'єднувати значення причини із значенням умови, мети, результату та ін., тому синкретичні й вони» [9; с. 11].

Наприклад, у реченні *Ми пішли поміж деревами, і листя шелестіло під нашою ногою* (8; с.10) прийменниково-відмінковий зворот *під ногою* має лише контекстуальне значення причини, оскільки конструкція «під + ор. відм.» не є спеціалізованим засобом вираження каузальних ССВ. Наявність додаткового часового відтінку пояснюється синкретизмом самого прийменника (*листя шелестіло*

чому? коли? під ходою).

Названі чинники найчастіше діють комплексно, зумовлюючи синкретизм ССВ. Отже, синкретичні ССВ - це такий різновид семантико-синтаксичних відношень, що характеризується поєднанням семантичних відтінків, зумовлених функційним синкретизмом засобів вираження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. - М.: Просвещение, 1988. - 159 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наукова думка, 1992. - 222 с.
3. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. - К.: Наукова думка, 1991. — 291 с.
4. Іваницька Н.А. Синтаксис простого речення: Складні випадки аналізу. - К.: Вища школа, 1989. - 62 с.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. - М., 1974. - 303 с.
6. Кржижкова Е.Н. О понятии нейтрализации В кн.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. - М., 1969. - С.32-40.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. - М., 1990. - 685 с.
8. Роздобудько І. Гудзик. - Харків: Фоліо, 2006. - 222 с.
9. Финкель А.М. Предлоги, выражающие категорию причинности в современном русском языке: Автореф. дис. д-ра филол. наук. - Л., 1965. - 27 с.
10. Чеснокова Л.Д. Конструкции с предикативным определением и структура предложения в современном русском языке. - Ч. 1. - Ростов н/Д: Изд-во Рост. пед. ин-та, 1972. - 137 с.
11. Чеснокова Л.Д. Семантические типы предложения с двойными отношениями. - Ростов н/Д: Изд-во Рост. пед. ин-та, 1973. - 104 с.
12. Чеснокова Л. Д. Синкретизм в сфере членов предложения // Филологические науки. – 1988. – С.41-47.
13. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник. - К.: Видавничий центр «Академія», 2004. - С.84-111.